

GUSTAF III

PÅ MORA KYRKVALL

TRADITION OCH HISTORISK VERKLIGHET

Av fil. d:r RAGNAR LILJEDAHL, Falun.

I DALA Fornsal i Falun förvaras i ett vitmålat skåp med Gustaf III:s namnehiffer som krön en moradräkt, bestående av en vit vadmalsrock, en svart rock, en päls, hatt, benkläder och stövlar. Båda rockarna äro försedda med serafimerstjärnan, den svarta rocken har därjämte det blå bandet. I skåpet, som säkerligen varit förvaringsplats för dräktplaggen, redan innan de 1865 kommo i Fornsalens ägo, finnes även en värja i gehäng. Enligt traditionen skola dessa dräkter ha överlämnats till Gustaf III:s politiske medhjälpare vid 1789 och 1792 års riksdagar, Johan Magnus af Nordin, som 1790—1812 var landshövding i Dalarna, för att bevaras som minne av den ryktbara dalaresan 1788, då Gustaf III, i den kritiska situation som uppstått genom officersmyteriet i Anjala och genom det hotande anfallet från Danmark, på kyrkvallarna i Mora, Leksand och Stora Tuna vädjade till dalallmogens fosterlandskärlek och rev upp en nationell storm, som bl. a. tog sig uttryck i uppsättandet av en rad frivilligkårer.

Gustaf III i moradräkt med serafimerordens blå band talande till folket är en pittoresk scen, som nyare svensk historieskrivning ej försummat att utnyttja, i all synnerhet när den gjort anspråk på att vara populär, och genom historieundervisningen i folkskolor och läroverk torde kostymeringen i hög grad ha ingått i det allmänna medvetandet som karakteristisk för konungen, vilkens livliga fantasi icke kunde skilja mellan teater och verklighet. I Otto Sjögrens fortsättning på Fryxells »Berättelser ur den svenska historien» heter det: »För hans (Gustaf III:s) inbildning lekte nu ett skådespelarupptråde i Gustaf Vasas stil», Grimberg säger i »Svenska folkets underbara öden», att »det verkar nästan som en scen ur operan 'Gustaf Vasa' mitt i det obarmhärtiga dagsljuset», och Ingvar Andersson finner i sitt nyligen utgivna verk »Sveriges historia», att konungen »trogen sin historiska romantik» uppför

denna scen. Dess operakarakter understrykes ytterligare, då skildringarna låta allmogem på Mora kyrkvall efter konungens tal högljutt ropa, att den vill gripa till vapen för att skydda konungen och hans rättigheter. Så säges konungen hava sammanträtt med socknens äldste i sockenstugan och överlagt om sättet och villkoren för frikårens uppsättande, varefter de äldste meddelat folket, att de voro nöjda med sin konung och att hans förhållande var rättvist.

Denna rörande scen tål emellertid knappast en närmare granskning, ty mycket talar för att den väsentligen tillskapats ungefär hundra år efter den tidpunkt, då den skulle ha uppförts. I alla detaljer är den färdig först så sent som 1905. En sak är viss. Den är okänd för Gustaf III:s samtid och okänd även för historieskrivningen intill 1800-talets sista årtionden. Bland de många gustavia-ner, som för eftervärlden vittnat om sin tid, är Axel von Fersen den äldre den ende, som uppger, att konungen under dala-resan varit klädd i daldräkt, men Fersens skildring av denna resa är nedskreven flera år efteråt och därjämte full av oriktigheter, bl. a. förlägger den hela händelseförloppet till Falun. Dess uppgifter om konungens kostymering kunna alltså ej anses särskilt pålitliga, i all synnerhet som de som nämnt ej styrkas av någon annan samtida källa. Påfallande är, att de stundom ganska utförliga relationer, som avse att speciellt skildra 1788 års dalaresa ej för-måla om något anmärkningsvärt i konungens klädsel. Låt vara, att moradräkten med serafimerorden förefaller oss mera upp-seendeväckande, än den måhända tedde sig för samtiden, så måste dock den fullständiga tystnaden om denna detalj innebära, att konungen ej nådde den effekt med sin utklädsel, som han bör ha räknat med, om han företog den.

Den förste historiker, som förband moradräkten med Gustaf III:s dalaresa, var Elof Tegnér, vilken i en uppsats om »Folkbe-väpnningen i Sverige 1788», publicerad 1881, gjorde gällande, att konungen enligt sina egna ord reste omkring i Dalarna, klädd som morabonde med serafimerordens blå band. Påståendet, som 1893 upprepas i samme författares berömda biografi över Gustaf Mau-rits Armfelt, skulle onekligen vara svårt att vederlägga, om de åberopade kungaorden kunde återfinnas, men Tegnér ger ingen hänvisning till sin källa. Hans framställning företer också den egendomligheten, att Gustaf III:s utklädsel ej omnämnes i sam-band med konungens uppträdande på Siljanssträndernas kyrk-vallar utan endast i förbigående, då författaren berättar, att Arm-

felt anlade daldräkt. Bonsdorff, vilken i en ny stor Armfeltsbiografi 1930 utförligt skildrar denna dräkt, förbigår med tystnad frågan om konungens morakläder, vilket tyder på att Tegnér's källa förblivit okänd för honom. Det får alltså ej anses uteslutet, att den senare kan ha gjort sig skyldig till en förväxling.

Hur det nu än må förhålla sig härmed, blev Tegnér's uppgift auktoritativ för efterföljande historiker, och den bragte reda i de förvirrade påståenden, som hembygdsskildringar och reseberättelser från Dalarna, i vilka den lokala traditionen fått uttryck, kommo med. Första gång denna tradition kan fastställas är hos J. M. Bergman, »Beskrivning om Dalarne» 1822. Där säges, att Gustaf III uppträdde i moradräkt i Mora och i leksandsdräkt i Leksand och att dräkterna förvaras på länskansliet i Falun. Uppgiften är egendomlig, ty som stadsläkare i Falun bör författaren haft tillfälle att se dräkterna, och han bör ej heller rimligen ha förväxlat dem. I den följande litteraturen av nämnd art bliva emellertid påståendena ofta mycket fantastiska. Än heter det, att konungens daldräkt helt var av siden, än att den var sådan, som den Gustaf Vasa bar i Mora 1520. I sistnämnda, säkerligen ytterligt svårbestämbara kostym uppträder Gustaf III ännu enligt Otto Sjögrens nyssnämnda arbete, trots att detta utgavs så sent som 1892. Vid denna tidpunkt hade eljest Tegnér framlagt konkreta påståenden och hade hängt på moradräkten serafimerorden, som tidigare författare ej vetat om eller av någon anledning ej ansett värd att omnämna.

Den tagnér'ska rekvisitan till Gustaf III:s uppträdande i Dalarna övertogs av Odhner, som i tredje delen av sitt stora verk »Sveriges historia under Gustaf III», tryckt posthumt 1905, sannolikt i anslutning till lokaltraditionen, uttryckligen lät den komma till användning vid konungens tal på Mora kyrkvall den 14 september 1788; därjämte lät han morakarlarna med tidigare nämnd operamässig spontaneitet ge uttryck åt sin villighet att gå ut i kriget. Dess bättre nämner Odhner sin källa för den senare uppgiften. Den är emellertid en relation om dalaressan, som efter mycket att döma tillkommit på konungens initiativ och som avsåg att för utländsk publik klarlägga de stora massornas uppslutning kring konungens politik. Det är alltså förklarligt, att denna relation med tystnad förbigår de svårigheter, som Gustaf III måste övervinna, innan han lyckades stimulera dalkarlarna till den rätta hänförelsen för de uppgifter, som förelades dem, och om vilka svårigheter andra samtida källor bära vittne.

För att få ett pålitligt besked om vad som hände i Mora den 14 september 1788 är det motiverat att låta ett par av allt att döma mycket trovärdiga samtida framträda och omtala det viktigaste de ha att förmåla om denna dag. Den ene är komminister Eric Hammarström i Falun, vilken redan 1789 i »Äldre och nyare märkvärdigheter vid Stora Kopparberget» tryckte en skildring av dalaresan, som tyvärr mycket litet har blivit uppmärksammas av historieskrivningen. Den andres identitet kan ej med full visshet fastställas. Allt talar för att även han är präst, och med någon risk för misstag kan påstås, att han är kyrkoherde Johan Svedelius i Älvdalen. Hans skildring, som är nedskriven ungefär en vecka efter den 14 september, har hittills legat outnyttjad av historieforskningen i F-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. I allt väsentligt ha dessa båda vittnen samstämmiga uppgifter.

Författaren till den senare skildringen var ögonvittne till kungabesöket i Mora. Kurirer hade kommit med bud om att Gustaf III var på väg upp i Dalarna och önskade tala till allmog. Söndagen den 14 september skulle han inträffa i Mora, och dit instämdes ombud för angränsande socknar. Stor uppståndelse rådde, ty ingen visste, vad konungens ärende gällde, men man anade, att det var mycket viktigt. Det heter i skildringen: »Söndagsmorgonen var jag på Morastrand, när det ringde första gången kl. 10. Vid pass halv tolv kom konungen upp i kyrkan, klädd i sin gardesuniform. Han mottogs i kyrkdörren av församlingens prost och närvarande prästerskap.» Så skildras gudstjänsten, och författaren fortsätter: »Strax efter utgången ur kyrkan, sedan konungen som hastigast var upp i prostgården, uppträdde han på en i fyrkant byggd altan med rött kläde beklädd, stående på samma ställe, där fordom konung Gustaf I talt till Mora allmoge i sin nöd.» Gustaf III:s tal återges utförligt, och det omtalas, att konungen föreställde för åhörarna en kapten i sin svit, Eric Tersmeden, som befälhavare för de frivilliga och att denne intog allas sinnen »för sitt jämna och stadiga uppträdande och för sitt hår, som på dalkarlsvis var utslaget». »Sedan konungen talt, frågade han slutligen om icke alla voro nöjda att följa och lyda konungen och villiga att svara ja? Det dröjde litet, men sedan besvarades konungens fråga med ett samfällt ja, varpå följde enhälligt utrop: Gud bevare konungen! Därpå lyftade han på hatten, välsignade folket och gick. — — — Innan konungen talte såg han tankfull och bekymrad ut, men sedan gladdes var man att se honom muntrare.» Efter talet åt konungen middag i

prostgården och gjorde därpå med roddbåt en utflykt för att bese Gustaf Vasaminnets i Utmeland. Sedan han kommit tillbaka, »var han mest inne i sitt rum under gamla kungskammaren i prostgården och sades skriva. Några bönder fingo stundom tala med honom och grälade om brännvinsavgiften.» Följande dag hade konungen mottagning för det församlade prästerskapet. Så avreste han halv tolv till Leksand, och berättaren förmäler, att »konungen där talt med högre röst och frimodigare och bekommit likaledes ett hurtigt och frimodigt ja av en oändlig myckenhet folk».

Denna skildring ger klart besked om att konungen under besöket i kyrkan var klädd i livgardets uniform. Naturligtvis kan det tänkas, att han klädde om sig under det hastiga besöket i prostgården efter gudstjänstens slut. Men det är i så fall ytterst märkvärdigt, att författaren icke omnämner detta, i all synnerhet som han uppenbart har sinne för detaljer och särskilt påpekar, vilket gott intryck Tersmeden gjorde, därför att han bar håret på dalkarlsvis. Jämför man denna tystnad med Armfelts uppgift en månad senare, om hur han »tog andan ur» dalkarlarna genom att uppträda i leksandsdräkt, vågar man påstå, att det är i hög grad osannolikt, att konungen kommit ut ur prostgården klädd i moradräkt. För övrigt har Hammarström i sin berättelse en mycket acceptabel förklaring till det kortvariga besöket i prostgården, då han säger, att konungen var där en liten stund, medan folket samlades kring talarstolen.

Hammarström utlägger närmare den tveksamhet, som morakarlarna uppenbart visade efter konungens tal. Detta väckte så långt ifrån någon spontan hänförelse, att bönderna fastmer började göra svårigheter och säga, att deras raskaste män voro borta på herrarbeten och att nästan ej annat än gubbar, kvinnfolk och barn funnos hemma. Landshövding Beck-Friis, som stod främst i folkmassan, tog då behjärtat till orda och förklarade, att han, som så väl kände allmogen, vid detta tillfälle borde tolka dess trohet och tacksamhet mot konungen. Han vore övertygad om att dalkarlarna trots de svårigheter, som framdragits och vilka han väl kände till, voro villiga att lämna den hjälp mot rikets fiender, som konungen äskat. Morakarlarna förehölls därpå att hemkalla dem, som voro borta, och sedan konungen ännu en gång frågat, om de voro villiga att bilda frikårer, fick han ett allmänt ja till svar.

Varken Svedelius eller Hammarström omtala, att konungen efter talet på kyrkvallen sammanträtt i sockenstugan med sock-

nens äldste och för dem närmare utlagt sina syften. Källan till detta osannolika påstående är en av 1780-talets rojalistiska skribenter, J. K. G. Barfod, vilken givit en en långt mer sentimental än pålitlig skildring av Gustaf III:s besök i Mora. Allt talar för att konungen överlämnat åt landshövdingen att underhandla med morakarlarna om förverkligandet av det löfte de givit. Själva hade de bönder, som fingo audiens hos konungen, andra ting, som lågo dem närmare om hjärtat att andraga. Svedelius' uppgift, att de grälade om brännvinsavgiften, har djup sannolikhetsprägel.

De nu citerade skildringarna av händelserna i Mora den 14 september 1788 ge ingalunda det intryck av glansfull gustaviansk operascen, som den muntliga och skriftliga traditionen så ivrigt förmedlat. Det är möjligt, att konungen själv efteråt helst ville se sina upplevelser under dalaressan i denna belysning, och i viss mån kan han sägas ha inlett traditionen genom den berättelse om resan, som han lät publicera i utländska tidningar. Det skall ej heller förnekas, att Gustaf III var en historisk romantiker. Hammarström har en intressant uppgift om att konungen, när denne för morakarlarna presenterade Tersmeden, påpekade, att Tersmedens farfar tjänat under Magnus Stenbock i Skåne. Det är också historisk romantik, när Gustaf III under resan i Dalarna markerat anknöt till traditionen från Gustaf Vasa. Men resan får sannoligen icke ses endast ur denna synvinkel.

Det företag, som Gustaf III inlätit sig på, innebar enligt tidens sätt att se något oerhört, något som varje ansvarsmedveten statsledare måste rygga tillbaka för — nämligen vapen i massornas händer. Nyheten om att konungen ämnade båda upp dalkarlarna väckte också nära nog panik i de högre samhällskretsarna, särskilt i Stockholm, och många vidtogo åtgärder för att sätta sig och sin värdefullaste egendom i säkerhet. Härvid medverkade naturligtvis minnena från den stora daldansen 1743 men även farhågor för att den sociala revolution, varom tecken i tiden bådade, stod för dörren. Konungen såg själv sitt företag som ett språng ut i det okända. Inför avresan till Dalarna tog han avsked av hertiginnan Hedvig Charlotta med orden: »Jag går nu okända öden till mötes och har i sanning aldrig känt mig så obeslutsam om vad jag bör företaga mig som i detta ögonblick.» Helt visst lät ej konungen i denna sinnesstämning främst historisk romantik bestämma sin väg utan det säkra omdömet, att han i Dalarna hade lättast att nå de breda folklager, hos vilka han sökte stöd. Ett intressant uttalande från 1809 säger, att det om söndagarna

brukade samlas omkring 15,000 personer på kyrkvallarna vid Siljan och tillägger, att detta var förklaringen till att den trakten var så älskad av politiska orosmakare. Även om sifferuppgiften förefaller överdriven, innehåller synpunkten säkerligen mycken sanning.

»Tankfull och bekymrad» och talande med en röst, som tydligen genom spänningen var låg och pressad mötte konungen morakarlarna. Trots detta övervanns dessas naturliga tröghet, och redan i Leksand hade konungen uppenbarligen fått ett säkrare grepp om sin uppgift. En månad senare lämnade stämningen bland de frivilliga intet övrigt att önska. »Vi drucko, sjöngo, rasade och dundrade, så att hela Filipstad fattade en vördnad för oss, som ingen kan beskriva», skrev regementspastor Engzell i sin dagbok, då marschen gick mot norska gränsen. Konungen var situationens herre. Det var han, som dirigerade utvecklingen.

Om alltså den romantiska operascenen sannolikt aldrig uppförts på Mora kyrkvall, talar dock den i Dala Fornsal förvarade moradräkten sitt ojäviga språk om att den en gång tillhört Gustaf III. Huruvida den i varje detalj är äkta eller under tidernas lopp gjorts »riktigare», varom alla misstankar ej äro uteslutna, må dräkthistorikerna avgöra. Det finnes emellertid bevis för att en daldräkt efter konungens död sänts från den kungliga husgeräds-kammaren till Falun. Denna dräkt tillhör dock efter mycket att döma ett annat och icke mindre intressant sammanhang än det här relaterade. Tyvärr kan det antydast endast i stora drag.

Ett par år innan Tegnér publicerade sin tidigare omtalade uppsats »Folkbeväpningen — — —», gjorde Simon Boëthius i första upplagan av »Sveriges historia intill våra dagar» ett påpekande om Gustaf III:s moradräkt, som blev obeaktat av efterföljande historiker. Han sade nämligen, att konungen visade sig i denna dräkt i de frivilligas led. Påpekandet är riktigt, och det förklarar på ett enkelt och naturligt sätt dräktens tillkomst och användning. Den har brukats, när konungen inspekterade dalkarlarna, vilka för att visa, att de voro frivilliga, buro sina daldräkter som uniform.

Man vet, att Gustaf III den 24 november 1788 första gången inspekterade en bataljon frivilliga dalkarlar, men intet särskilt förmäldes härvid om hans klädedräkt och fanns troligen ej heller att förmäla. Helt annat var förhållandet den 7 mars följande år. Den politiska situationen var ytterligt tillspetsad. Konungen hade under pågående riksdag låtit arresteras den oppositionella adelns le-

dare, och proklamerat Förenings- och säkerhetsakten, som antagits av de ofrälse stånden. Adelns förbittrade motstånd fortsatte emellertid. Sinnena voro våldsamt upphetsade. Stora omstörtningar tycktes stunda. Den 28 februari förlades 1,400 man frivilliga från Dalarna till Drottningholm som ett synligt uttryck för att konungen till varje pris tänkte genomföra sina planer. Oppositionen gick genast till motattack och sökte med varje medel och ej utan en viss framgång uppluckra disciplinen bland dessa trupper. Konungen svarade med att låta avspärra allt tillträde till Drottningholm. Den 7 mars hade adeln sitt första plenum efter omvälvningen i februari, varvid våldsamma angrepp riktades mot konungens åtgärder. Samma dag for denne, klädd i dalkarlskläder, till Drottningholm, där disciplinen återställdes och stor parad och mönstring hölls med dalkarlarna. Vänner och fiender följde konungens förehavanden med ängslig uppmärksamhet, antecknade i sina dagböcker som uppseendeväckande dennes klädedräkt, och rykten började löpa om att konungen hade för avsikt att låta dalkarlarna besätta riddarhuset. Intet särskilt hände emellertid. Gustaf III genomförde så småningom sina planer utan att behöva anlita dalkarlarna. Den 7 mars blev för minnet en dag bland andra dagar under den upprörda riksdagen.

Det behövs inga långa förklaringar, varför konungen den 7 mars 1789 anlade daldräkt. Situationen krävde, att han befäste sitt grepp över de frivilliga från Dalarna. Armfelts erfarenheter gav god ledning. För övrigt föreskrev militär kutym, att den inspekterande skulle vara klädd i samma uniform som den inspekterade truppen. Armfelt hade följt denna kutym, ty det var först den 9 oktober 1788, samma dag som han i Falun tog befälet över de frivilliga, som han anlade Leksandsdräkt. Inför de kraftåtgärder, som måhända måste tillgripas inom närmaste framtid, drog sig konungen säkerligen till minnes, hur Katarina II den 28 juni 1762 gjort sig till herre över en svår situation genom att klädd i prebasenskijregementets uniform sätta sig i spetsen för henne tillgivna trupper. Under alla omständigheter måste den effektfulla paraden på Drottningholm göra hotet från dalkarlarna mycket handgripligt för oppositionen.

I boutredningshandlingarna efter Gustaf III kallas den daldräkt, som sändes till Falun, karakteristiskt nog för »daluniformen». Förutsätter man, att den tillkommit till inspektionen den 7 mars 1789, förklaras lätteligen dess egendomliga sammansättning. Både pälsen och den svarta rocken te sig mycket omotive-

rade i samband med konungens uppträdande i Mora den 14 september 1788, men i mars följande år var den förra nödvändig med hänsyn till den starka köld, som då rådde, och den senare blir begriplig i belysning av uppgiften i Johan Hierpes dagbok, att bland dalkarlarna på Drottningholm fanns ett förband med svarta och ett med vita rockar. Den värja, som förvaras tillsammans med moradräkten i Falun, har nyligen visats vara den, som Gustaf III bar i slaget vid Svensksund. Dess samband med dräkten blir långt självklarare, om man antar, att denna är en »uniform» och har sänts till Falun som ett minne av Dalarnas insats i frivilligrörelsen, än om man fasthåller vid lokaltraditionens tolkning av dräkten. Sannolikt ha vi i senare fall att göra med en förklaringsägen. Minnet av Gustaf III:s resa i Dalarna var länge levande och det var lockande och låg nära till hands att sammanställa hans daldräkt med denna. Den har ju även i andra avseenden givit upphov till en sägenflora, som i någon mån påminner om den, som blomstrat kring Gustaf Vasas äventyr i Dalarna.

Skulle emellertid källan till Tegnér's uttalande om Gustaf III:s moradräkt återfinnas, måste naturligtvis frågan om dräktens ursprung upptagas till ny omprövning. Men så länge denna källa förblir okänd, finnes ingen anledning att bibehålla den hittillsvarande uppfattningen. Och under alla omständigheter torde den traditionella framställningen av Gustaf III:s dalaresa behöva en grundlig revidering på många punkter.

Efterskrift. Sedan ovanstående skrivits, har det påpekats för mig, att Eric Tersmedens dagbok, som befinner sig i privat ägo, blivit publicerad av G. Iverus i Skarastudier, Minnesskrift utgiven av Skara Humanistiska Förbund. Skildringen av Gustaf III:s uppträdande i Mora den 14 september är emellertid mycket kortfattad. Något utförligare berättar Tersmeden om en sammankomst, som han hade på sockenstugan med Morabönderna. Efter allt att döma är det den sammankomst, varom Barfod lämnar förvirrade uppgifter, som sedan återgår hos Odhner. Det framgår ej med önskvärd tydlighet av Tersmedens skildring, om mötet i sockenstugan hölls på kvällen den 13 i avsikt att förbereda sinna till konungens tal följande dag eller om det hölls på kvällen den 14 för att närmare utforma det löfte, som morakarlarna givit konungen. Meningsmotsättningarna voro emellertid mycket skarpa vid sammankomsten, och många bönder opponerade öppet mot tanken på att frivilligkårer skulle uppsättas.